

Strategies for Strengthening Internal Capabilities in the Qur'anic Thought of the Supreme Leader

Nasrin Kordnejad¹, Seyyed Samad Mousavi², Marzieh Sadat Mousavi³

¹ Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Hoda College, Jameat Al-Zahra (PBUH), Qom, Iran. hoda.drkordnejad@hu.jz.ac.ir

² Assistant Professor, Teacher Training Center for Seminary Preachers; and Member of the Political Studies Association of the Seminary, Qom, Iran. sabasmh@gmail.com

³ Master's Degree, Department of Quranic Sciences and Hadith (Specializing in Theology and Beliefs), Qom, Iran (Corresponding author). tavala690@gmail.com

Abstract

This study aims to answer the question of what mechanisms and Qur'anic strategies exist to strengthen the internal capabilities of the country, as reflected in the Qur'anic thought of the Supreme Leader. To answer this question, a descriptive-analytical method and approach were employed. The Supreme Leader, in accordance with the capacities present in the Islamic society, which is governed based on religious teachings, has proposed several strategies. These strategies are categorized into legislative, judicial, and executive domains. In the legislative domain, the most important strategies include the emphasis on drafting laws based on religious sources, ensuring that laws are compatible with capacities and resources, and formulating laws founded on economic justice. Combating economic corruption and implementing judicial justice are strategies defined within the judicial domain. In the executive domain, emphasis is placed on relying on popular capacities and their participation in the management of the country, fostering national unity and cohesion, and supporting domestic production. An exploration of religious teachings and doctrines has shown that all three domains emphasized by the Leader are rooted in religious teachings and can be inferred from the verses of the Qur'an and the traditions of the Imams (peace be upon them). Therefore, attention to these strategies not only serves as a reliable approach to strengthening internal capabilities, development, and progress but also ensures national independence and security.

Keywords: Internal capabilities, Legislation, Ayatollah Khamenei, Progress, Development, Justice, Economy.

Received: 2023-04-21 ; Received in revised form: 2023-06-11 ; Accepted: 2023-07-06 ; Published online: 2023-12-21

<https://doi.org/10.22034/SM.2024.2000640.2060>

© the authors

<http://sm.psas.ir>

Article type: Research Article

Publisher: Political Studies Association of the Seminary



راهکارهای تقویت توانمندی داخلی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری

نسرین کردنژاد^۱، سید صمد موسوی^۲، مرضیه سادات موسوی^۳

^۱ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده هدی، جامعه الزهرا(س)، قم، ایران. hoda.drkordnezhad@hu.jz.ac.ir

^۲ استادیار، مرکز تربیت معلم مبلغ حوزه‌های علمیه، و عضو انجمن مطالعات سیاسی حوزه، قم، ایران. sabasmh@gmail.com

^۳ کارشناسی ارشد، گروه علوم قرآن و حدیث (گرایش کلام و عقاید)، قم، ایران (نویسنده مسئول). tavala690@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر درصدد پاسخ این پرسش است که چه سازوکار و راهکارهای قرآنی در جهت تقویت توانمندی داخلی کشور، در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری وجود دارد؟ برای پاسخ این پرسش، از روش و رویکرد توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. مقام معظم رهبری متناسب با ظرفیت‌های موجود در جامعه اسلامی که حکومتی مبتنی بر آموزه‌های دینی است، راهکارهایی را ارائه کرده‌اند؛ این راهکارها در حوزه قانونگذاری، قضایی و اجرایی دسته‌بندی شده است. تأکید بر تدوین قوانین براساس منابع دینی، تناسب داشتن قوانین با ظرفیت‌ها و امکانات، و نیز تدوین قوانین بر پایه عدالت اقتصادی از مهم‌ترین راهکارها در حوزه قانونگذاری است. مبارزه با مفاسد اقتصادی و اجرای عدالت قضایی از جمله راهکارهایی است که در حوزه قضا تعریف می‌شود. در حوزه اجرایی نیز تکیه بر توان مردمی و مشارکت آنها در مدیریت کشور، ایجاد وحدت و همبستگی ملی و حمایت از تولید داخلی مورد تأکید است. جستجو در تعالیم و آموزه‌های دینی نشان داده است که هر سه حوزه مورد تأکید رهبری، ریشه در تعالیم دینی دارد و از آیات قرآن و روایات معصومین(ع) قابل استنباط هستند. از این رو توجه به آنها نه تنها راهکاری مطمئن در تقویت توانمندی‌های داخلی، توسعه و پیشرفت است، بلکه استقلال و امنیت ملی را نیز بدنبال دارند.

واژه‌های کلیدی: توانمندی داخلی، قانونگذاری، آیت‌الله خامنه‌ای، پیشرفت، توسعه، عدالت، اقتصاد.

استاد به این مقاله: کردنژاد، نسرین؛ موسوی، سید صمد؛ موسوی، مرضیه سادات (۱۴۰۲). راهکارهای تقویت توانمندی داخلی در اندیشه قرآنی مقام

معظم رهبری. *سیاست متعالیه*، ۴۱(۱): ۲۳-۴۴. <https://doi.org/10.22034/SM.2024.2000640.2060>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۳/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۵؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

<http://sm.psas.ir>

© نویسندگان

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: انجمن مطالعات سیاسی حوزه



۱. مقدمه

هر حکومتی جهت استمرار و حرکت به سمت پیشرفت و تکامل در عرصه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... نیازمند برنامه‌ریزی و شیوه‌های دقیق اداره جامعه بر مبنای جهان‌بینی و ایدئولوژی موردنظر خویش است. بر این اساس، ملل اسلامی نیز جهت اداره صحیح جامعه اسلامی نیازمند برنامه‌ریزی و تعیین شیوه حکومت‌داری بر مبنای تعالیم و احکام غنی اسلامی در عرصه‌های گوناگون می‌باشند. در این میان، عرصه فعالیت‌های اقتصادی به جهت اینکه مستقیماً با زندگی مردم گره خورده است، از مهم‌ترین مباحث هر نظام اجتماعی می‌باشد. مطالعه تاریخ صدر اسلام روشن می‌سازد که رسول اکرم (ص) در همان روزهای آغازین تشکیل حکومت در مدینه، قوانینی را به‌منظور تنظیم روابط اقتصادی مسلمانان مقرر داشت. این سیره پیامبر (ص) حکایت از تأثیر مهم قدرت اقتصادی در کارآمدی حکومت‌ها و پیوند وثیق عامه مردم با حاکمیت دارد. بر این اساس، از جمله دغدغه‌ها و توصیه‌های مقام معظم رهبری در سال‌های اخیر، تکیه بر توانمندی و ظرفیت داخلی است؛ به این معنا که راهبرد برون‌رفت از مشکلات اقتصادی و قرار گرفتن در مسیر قدرت، این است که اقتصاد را وابسته به خارج و ارتباط با غرب ندانیم، بلکه اعتماد به توان و سرمایه‌های داخلی و نیز فعال‌سازی پتانسیل‌های موجود در جامعه باید لحاظ گردد. در این راستا، مسأله اصلی تحقیق حاضر، دستیابی به راهکارهای تقویت توانمندی داخلی در زمینه پیشرفت اقتصادی است که این پیشرفت ذیل الگوی جامع پیشرفت ایرانی - اسلامی مطرح می‌شود، اما به دلیل مشکلات ناشی از تحریم‌ها و فشارهای قدرت‌های خارجی، اهمیت آن دوچندان شده است. در مطالعه اولیه مشخص گردید که راهکارهای تقویت توان و ظرفیت داخلی، امری چندجانبه است؛ بدین معنی که محدود به تدابیر و اقدامات قوه مجریه و متولیان حوزه اقتصاد نیست، بلکه سیاست‌های تقنینی و قضایی کشور نیز در این امر مؤثر است. در نتیجه، برای یافتن راهکارهای جامع باید به حوزه‌های سه‌گانه اجرایی، تقنینی و قضایی توجه نمود، همان‌طور که در سند الگوی پیشرفت اسلامی - ایرانی به این موارد تصریح شده است. به‌عنوان نمونه در بند ۲۰ این سند، التزام به رعایت قوانین و قواعد اسلامی در غایت و ساختار تصمیمات و سیاست‌گذاری‌ها مورد تأکید می‌باشد. در بند ۲۲، به اصلاح قوانین و مقررات و رویه‌های اجرایی اشاره شده است. تحقق عدالت در بند ۲۳ آمده است و در بند ۵۱ به گزینش مسئولان بر مبنای التزام عملی آنان به هنجارهایی چون عدالت، صداقت، پاسخگویی و... تأکید شده است. از سوی دیگر، اندیشه و تدابیر رهبر معظم انقلاب در خصوص تقویت توانمندی داخلی و تقویت اقتصاد و در نهایت دستیابی به پیشرفت، اغلب برگرفته از آیات قرآن کریم است.

باید اذعان نمود که در کنار توجه به ظرفیت‌های داخلی کشور، ضروری است که راهکارهای صحیح،

کشف و توسعه این ظرفیت‌ها جهت حصول نتیجه بهتر، در دستورکار و اهتمام کارگزاران نظام اسلامی قرار گیرد. بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که چه سازوکار و راهکارهای قرآنی در جهت تقویت توانمندی داخلی کشور، در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری وجود دارد؟ به‌منظور دستیابی به پاسخ این پرسش، بیانات مقام معظم رهبری مورد بررسی قرار گرفتند. برای عمق‌بخشی و شناخت منظومه فکری ایشان ناظر به توانمندی داخلی، از روش و رویکرد توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. در این چارچوب و مبتنی بر مطالعات اولیه و تتبع در بیانات مقام معظم رهبری، مباحث در حوزه‌های قانونگذاری، قضایی و اجرایی دسته‌بندی گردیده است. ورود به حوزه‌های مختلف تقنینی، قضایی و اجرایی به معنای پراکندگی بحث نیست، بلکه به‌دنبال سیاست‌ها و راهکارهای ناظر به مسأله محوری تحقیق یعنی تقویت توانمندی داخلی هستیم؛ چه اینکه گاهی نقش یک قانون مناسب و هوشمندانه در امر توانمندی و ظرفیت‌های داخلی بسیار راهگشا است. این عناوین خود مشتمل بر عناوین فرعی و ریزموضوعات متنوعی هستند که ضمن اینکه از بیانات ایشان استخراج شده‌اند، و در عین حال که یک دسته‌بندی منطقی را تشکیل داده‌اند و هماهنگ با نظام مسائل حکومتی نیز می‌باشند.

۲. پیشینه تحقیق

با بررسی به‌عمل آمده در آثار و تحقیقات پیشین مرتبط با مبحث این نوشتار و به‌رغم اهمیت و کاربردی بودن موضوع، به‌جز نوشته‌های پراکنده، پژوهشی روشمند و دقیق با تمرکز بر راهکارها و با دسته‌بندی این نوشتار، یافت نشد. البته تحقیقاتی ناظر به اقتصاد مقاومتی، تا حدودی متعرض تقویت توانمندی داخلی شده‌اند و همچنین در قالب سخنرانی و اظهارات مقامات اجرایی کشور، مطالبی در این خصوص مشاهده می‌شود. با این حال، برخی تحقیقات مرتبط با موضوع تحقیق حاضر عبارتند از:

عبداللهی عابد و قبادی (۱۳۹۳)، در پژوهشی با عنوان «راهکارهای قرآن برای رونق اقتصادی»، به بررسی تقویت تولید پرداخته‌اند.

احمدی‌نبی و همکاران (۱۴۰۱)، نیز در تحقیقی با عنوان «جایگاه استقلال اقتصادی در اقتصاد مقاومتی در پرتو قوانین موضوعه»، ضمن تبیین راه‌های رسیدن به استقلال اقتصادی، به توانمندی داخلی نیز اشاره‌ای داشته‌اند.

۳. مبانی نظری تحقیق

توانمندی داخلی، کلیدواژه اصلی این تحقیق است که در مجموعه متنوعی از حوزه‌های علمی، فرهنگی،

اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قابل بروز و شکل‌گیری می‌باشد و هرکدام در جایگاه خود دارای اهمیت است. با این حال، حوزه اقتصاد از آن جهت که تأثیر آشکار و ارتباط ملموس‌تری با زندگی مردم و فعالیت سایر بخش‌ها دارد، بسیار مهم است. از این رو، تمرکز در این پژوهش بر توانمندی داخلی در حوزه اقتصادی است. در این قسمت باید روشن شود که بر چه اساس فکری و مبنای نظری، توانمندی داخلی اولویت و اهمیت دارد. این مبنا در قرآن کریم و اندیشه‌های قرآنی مقام معظم رهبری، جستجو و تبیین می‌شود.

۳-۱. استقلال و نفی سلطه بیگانگان

در قرآن کریم، از مهم‌ترین اصول ترسیم شده برای نظام اسلامی، اصل بنیادی و کاربردی استقلال و نفی سلطه بیگانگان است. این امر که اولین شاخصه حاکمیت دینی است، به معنای اجتناب از هرگونه وابستگی و نفی هر نوع سلطه و دخالت بیگانگان می‌باشد. خداوند در آیه ۱۵ سوره شوری، پیامبر (ص) را از مشایعت و پیروی از مشرکان و کفار، منع و نهی می‌نماید و می‌فرماید: «فَلِذَلِكَ فَادُعُ وَاَسْتَيْمُ كَمَا أَمَرْتُ وَاَلْتَسْبِعُ أَهْوَاءَهُمْ». در جای دیگر نیز با هشدار به مؤمنان نسبت به پذیرش دوستی با کفار می‌فرماید: «لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ» (آل عمران: ۱). همچنین در آیه ۱۲۰ سوره بقره، هشدار خود را بار دیگر نسبت به این موضوع تکرار و فلسفه آن را اینگونه بیان فرموده است: «وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ»؛ بدین معنا که کفار به معنای عام آن در طول تاریخ و در عصر حاضر صهیونیسم بین‌المللی و استکبار جهانی، هیچ‌گاه از جوامع اسلامی راضی نخواهند شد و به کمتر از سلطه تمام عیار بر مسلمانان رضایت نخواهند داد. سرانجام با بیان عبارت: «لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۴۱)، به‌عنوان یک قانون و قاعده کلی و عام می‌فرماید: «و خداوند هرگز راهی برای سلطه کفار بر مسلمانان قرار نداده است». این قاعده، مبین دو جنبه ایجابی و سلبی است که جنبه سلبی آن ناظر بر نفی سلطه بیگانگان بر مقدرات و سرنوشت سیاسی و اجتماعی مسلمانان و جنبه ایجابی آن بیانگر وظیفه دینی مسلمانان در حفظ استقلال سیاسی و از بین بردن زمینه‌های وابستگی است (زینوی و کیمیا، ۱۳۹۳: ص ۱۶۹).

مفسران با اشاره به اینکه این آیه درصدد اعلام یک حکم فقهی و حقوقی در چارچوب یک جمله خبری است، اذعان دارند که مضمون آیه بیانگر این است که کفار نباید بر مسلمانان و جامعه اسلامی تسلط یابند و مسلمانان هم باید با این هجوم شوم مواجهه و مبارزه کنند. شمول و اطلاقی که در آیه وجود دارد، همه شئون اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و علمی را دربرمی‌گیرد (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق: ج ۷، ص ۵۱۳).

این آیه شریفه به‌طور صریح هرگونه تسلط و برتری (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۵، ص ۱۱۶) و قدرت و غلبه (ابومسلم اصفهانی، ۲۰۰۹م: ج ۳، ص ۱۷۶؛ سبزواری، ۱۴۱۹ق: ص ۱۰۶) و استیلاء کافران بر مسلمانان

(جزایری، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۵۵۹؛ شحاته، ۱۴۲۱ق: ج ۳، ص ۹۵۲) را نفی کرده است. لذا مؤمنان حق پذیرش سلطه کافران را ندارند و هرگونه عهدنامه یا تفاهم که راه نفوذ کفار بر مسلمانان را باز کند، حرام است و مؤمنان وظیفه دارند تا با آن مقابله نمایند و استقلال خود را حفظ کنند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷ق: ج ۴، ص ۳۴۲).

در این میان، استقلال اقتصادی و خوداتکایی از برجسته‌ترین مصادیق استقلال است و به‌عنوان یک ارزش مهم و عامل قوام نظام و جامعه اسلامی مورد تأکید می‌باشد. لذا، حاکمیت اسلامی باید به نحوی عمل کند که هیچ نیاز و وابستگی به خارج از جامعه وجود نداشته باشد. به بیان مقام معظم رهبری «یک ملت بتواند نیازهای اصلی خودش را فراهم کند و نیز در معادلات اقتصادی دنیا و مبادلات جهانی، وزنه‌ای باشد. نتوانند او را به آسانی کنار بگذارند، او را به آسانی محاصره کنند، او را به آسانی فرودهند و نتوانند هرچه می‌خواهند به او املاء کنند» (خامنه‌ای، ۱۳۷۲/۰۲/۱۵). ایشان درباره اتکاء جوامع به ملت‌های خود تأکید دارند که: «هیچ مجموعه سیاسی در دنیا بدون پشتوانه ملت‌های خودشان نمی‌تواند کار کنند و پیش بروند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۱۱/۲۶).

۳-۲. عدم اعتماد به دشمن

از جمله خطرناک‌ترین چالش‌هایی که جوامع اسلامی با آن مواجه هستند و امنیت و حیات آن‌ها را در معرض خطر قرار می‌دهد و حتی گاهی آن‌ها را به ورطه فروپاشی می‌کشاند، اعتماد و اطمینان به دشمن در ابعاد مختلف اقتصادی، نظامی، فرهنگی و اجتماعی است. از این جهت، قرآن و روایات با آگاهی دادن به مؤمنان و مسلمانان، آن‌ها را نسبت به عواقب و پیامدهای زیانبار این موضوع هشدار می‌دهند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةِ مَن دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِن كُنْتُمْ تُعْقِلُونَ» (آل عمران: ۱۱۸)؛ «ای اهل ایمان، از غیرهم‌دینان خود دوست صمیمی همراز نگیرید، چه آنکه آن‌ها از خلل و فساد در کار شما ذره‌ای کوتاهی نکنند، آن‌ها مایل‌اند شما همیشه در رنج باشید، دشمنی شما را بر زبان هم آشکار سازند و محققاً آنچه در دل دارند بیش از آن است. ما به‌خوبی برای شما بیان آیات کردیم، اگر عقل را به‌کار بندید».

این آیه صریحاً به پیامد اعتماد به دشمنان و بیگانگان اشاره دارد. آنچه از عبارت قرآنی «قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ» بدست می‌آید، این است که کینه‌های نهانی و قلبی بیگانگان نسبت به مؤمنان، شدیدتر و عمیق‌تر از آن چیزی است که از میان گفتارشان آشکار می‌گردد. امام محمدباقر(ع) می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةَ»، «و مؤمنین را نسبت به آنچه غیر مؤمنین در دل دارند، آگاه

کرد». منظور از غیرمؤمنین اصحاب صحیفه (پنج نفری هستند که برای مخالفت با امام علی(ع) با هم عهد و پیمان بستند) است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ج ۳، ص ۲۱۳). رهبر معظم انقلاب در شرح این عبارت می‌فرماید: «آن مقداری که می‌گویند بخشی از آن دشمنی‌ها است که اینها بر زبان می‌آورند، والا آنچه که در دل‌های آن‌ها است، به مراتب بیشتر است؛ این هم يك واقیعی است که نباید از یاد برد و نباید فراموش کرد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۱۲/۱۵).

ایشان همچنین می‌فرمایند: «مطلقاً نباید به غیر نیروی داخلی اعتماد کرد، به خصوص به آن کسانی که علم دشمنی در برابر جمهوری اسلامی و نظام اسلامی بلند کرده‌اند و در رأس آن‌ها بعد از آمریکا چند کشور اروپایی‌اند. اینها به طور صریح با جمهوری اسلامی دشمنی می‌کنند؛ انگیزه‌های آن‌ها در مورد دشمنی با نظام اسلامی، با انگیزه‌های آمریکا تفاوت اصولی و جوهری ندارد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۷/۴). تأکید و توصیه ایشان بر به‌کارگیری عقلانیت با توکل بر خدا و خطا دانستن به‌کارگیری عقلانیت در سایه اعتماد به شیاطین (دشمنان)، نشان از اهمیت آن دارد. ایشان اعتماد به آنان را مصداق آیه شریفه «وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيَعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً» (نور: ۳۹) می‌داند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵/۱۱/۱۹).

از محتوای آیات قرآن و بیانات رهبری بدست می‌آید که هرگز نباید به دشمنی که به فکر ضربه زدن به اندیشه و فکر مسلمانان و ایجاد فساد و تباهی در جامعه آن‌هاست، تکیه و اعتماد کرد. لازمه این عدم اعتماد و وابستگی به بیگانگان، تقویت و شکوفایی توانمندی داخلی جامعه اسلامی است؛ چه اینکه در صورت فقدان این توانمندی‌ها، جامعه اسلامی ممکن است از روی نیاز و ناچاری به دشمن خارجی روی آورد.

۴. راهکارها در حوزه قانونگذاری

حیطه قانونگذاری از حوزه‌های تأثیرگذاری است که نبض حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به‌وسیله آن تنظیم می‌گردد و توسعه و پویندگی جامعه تا حد فراوانی به این حوزه و قانونگذاری مطلوب آن بستگی دارد. البته این قوانین باید دارای شرایطی باشند که سرچشمه گرفتن قانون از فطرت اجتماع و غریزه افراد و وضع آن مطابق شرایط و مصالح موجود در اجتماع، از جمله این شروط است (طباطبایی، ۱۳۶۲: ج ۱، ص ۱۸۴). اهمیت این شروط در وضع قوانین به حدی است که علامه طباطبایی شکل‌گیری عدالت اجتماعی را منوط به آن‌ها دانسته و می‌فرماید: «این معنا مسلم است که وقتی تعاون و عدالت اجتماعی برقرار می‌شود که قوانین آن بر طبق دو نوع مصالح و منافع مادی و معنوی وضع شود» (طباطبایی، ۱۳۶۲: ج ۱، ص ۱۸۴). بدین جهت، توجه به این عرصه و فراهم نمودن یک نظام قانونگذاری صحیح و نیز توجه به تقویت ظرفیت‌های داخلی در چارچوب آن، موجب پیشبرد امور و ترقی جامعه خواهد شد. جهت تقویت توانمندی داخلی در حوزه

قانونگذاری حکومت اسلامی، راهکارهای متعددی به شرح ذیل وجود دارد:

۴-۱. تدوین قوانین براساس منابع دینی

قرآن کریم به‌عنوان مرجع اصلی و حقیقی قانونگذاری، قوانین، دستورات و راهکارهای ارزنده‌ای را برای همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان صادر و انواع روابط مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... را بیان نموده است. این قوانین دارای ویژگی‌های خاص و متمایز از سایر قوانین هستند. علامه طباطبایی در بیان وجه تمایز قوانین الهی با قوانین بشری به این نکته اشاره دارد که اساس قوانین الهی (مانند قوانین بشری) بر پایه تجارب نیست که قانونی را وضع کند و بعد از مدتی به نواقص آن پی برده و ناگزیر لغوش کند، بلکه وضع آن‌ها براساس مصالح و مفاسد واقعی بشر است. ایشان ذیل آیه ۲۰۰ سوره آل‌عمران که می‌فرماید: «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ». ایشان با نقد قوانین دنیای امروز، روش تشریح قوانین در اسلام را اینگونه شرح می‌دهند: «اسلام جهت تأمین سعادت بشر در دنیا و آخرت، اصلاحات خود را از دعوت به توحید آغاز کرد تا همه افراد بشر یک خدا را بپرستند و آنگاه قوانین خود را بر همین اساس تشریح نمود و در کنار تعدیل خواست‌ها و اعمال، آن را با قوانینی عبادی تکمیل نمود و نیز معارف حقه و اخلاق فاضله را بر آن اضافه کرد. آنگاه ضمانت اجرا را در درجه اول به عهده حکومت اسلامی و در درجه دوم به عهده جامعه نهاد تا تمامی افراد جامعه با تربیت صالحه علمی و عملی و با داشتن حق امر به معروف و نهی از منکر، در کار حکومت نظارت کنند» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۴، ص ۱۷۲).

امام خمینی احیاءگر نظریه‌پردازی حکومت اسلامی، ضمن توجه به آموزه‌های دینی به‌عنوان عنصر اصلی برای اداره حکومت و با تأکید بر توانمندی آن برای پاسخگویی به شئون متعدد زندگی انسان، بر تدوین قانون اساسی بر پایه آموزه‌های اسلامی تأکید دارند و می‌فرمایند: «قانون اساسی و سایر قوانین در این جمهوری باید صددرصد براساس اسلام باشد و اگر یک ماده هم برخلاف احکام اسلام باشد، تخلف از جمهوری و آراء اکثریت قریب به اتفاق ملت است» (امام خمینی، ۱۳۶۱: ج ۹، ص ۳۰۸).

در بند دوم اصل دوم قانون اساسی، با اشاره به نقش بنیادی وحی به‌عنوان تنها مبنای قانونگذاری در جمهوری اسلامی، همه قوانینی که به تصویب می‌رسند را ملزم به داشتن مجوز شریعت می‌نماید و در اصل چهارم با صراحت بیان نموده است که کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید براساس موازین اسلامی باشد.

مقام معظم رهبری عامل تداوم انقلاب اسلامی را پایبندی به مقررات اسلامی و مشروعیت بخشیدن به

قانون مبتنی بر اسلام می‌دانند (خامنه‌ای، ۱۳۸۵/۰۳/۱۴). در نتیجه تدوین قوانین از منابع وحیانی و دینی و براساس موازین اسلامی، جامعه اسلامی به سمت الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت سوق داده می‌شود. از دیدگاه مقام معظم رهبری، این الگو باید به گونه‌ای تدوین شود که جامعه را به سمت جامعه‌ای متفکر حرکت دهد و جوشیدن فکر و اندیشه‌ورزی، به حقیقتی نمایان در جامعه تبدیل شود (خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۰۹/۱۰). با اجرای قوانین در پرتو دین است که استعدادها شکوفا می‌گردد، عدالت اجتماعی اجرا می‌گردد، فعالیت‌های انسان هدفمند می‌شود و با جهت‌دهی درست و دقیق، انسان را به سوی تحول و پیشرفت هدایت می‌نماید. در چنین عرصه‌ای است که با تقویت توانمندی‌ها، خوداتکائی و استقلال جامعه اسلامی حاصل می‌شود.

۴-۲. تدوین قوانین با توجه به ظرفیت‌های داخلی

از دیگر راهکارهای تقویت توانمندی‌های داخلی در حوزه قانونگذاری، توجه داشتن به ظرفیت‌ها و امکانات داخلی در تدوین قوانین و مصوبات است. تصویب قوانینی که با امکانات و ظرفیت‌های یک کشور تناسب و همخوانی نداشته باشند، موجب عدم تلاش و کم‌کاری مجریان آن می‌شود. علاوه بر این، چنین قوانینی سبب می‌شوند که مردم باور خود را نسبت به قانون از دست بدهند و قانون‌گریزی در جامعه حکم‌فرما گردد که نتیجه آن، تضییع حقوق افراد در جامعه است.

با توجه به نقش مهمی که قوانین در جمهوری اسلامی ایران دارند، دستیابی به پارلمان مناسب از آرمان‌های مهم نظام جمهوری اسلامی ایران و قانونگذاری مطلوب و ایده‌آل از اهداف مهم آن است. رهبر معظم انقلاب اسلامی در سال ۱۳۹۸ و در اجرای بند یک اصل ۱۱۰ قانون اساسی (سیاست‌های کلی نظام قانونگذاری)، در اصل نهم این سیاست‌ها به رعایت اصول قانونگذاری و قانون‌نویسی با تأکید بر برخی از اصول پرداخته‌اند؛ در این میان، قابل اجرا بودن قانون و قابل سنجش بودن اجرای آن و نیز معطوف بودن به نیازهای واقعی، از مشخصه‌هایی است که ایشان برای یک قانون خوب در نظر گرفته‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۰۷/۰۶). بنابراین، قانونگذار باید در تصویب قانون به‌ویژه قوانین مربوط به حوزه اقتصاد، با لحاظ نمودن امکانات و ظرفیت‌های موجود، به تدوین قانونی بر مبنای شایستگی‌ها و ظرفیت‌های داخلی بپردازد، تا از این استعدادها و ظرفیت‌ها به‌درستی در راه اجرای قوانین استفاده شود.

توجه به این مهم در کنار ویژگی‌های دیگری که برای قانون در نظر گرفته شده است، همه با هدف رفع و حل مشکلات مختلف کشور اعم از مسائل اقتصادی است که حاصل آن، استقلال و خوداتکائی داخلی می‌باشد. مقام معظم رهبری ضمن اشاره به ظرفیت‌های داخلی و استفاده حداکثری از آن (خامنه‌ای، ۱۴۰۰/۱۱/۱۰)، به تصویب قوانین با توجه به این ظرفیت‌ها و واقعیت‌ها تأکید دارند و می‌فرمایند: «مصوبه را

با توجه به ظرفیت‌های کشور تصویب کنید، ایجاد کنید. خیلی چیزها هست که انسان دلش می‌خواهد تصویب کند، این چیز خیلی خوبی است، اما ظرفیت کشور، توانایی کشور، واقعیت‌های کشور پاسخگو نیست. توجه بشود به ظرفیت‌های قوه مجریه و قوه قضائیه و ظرفیت‌های کشور و واقعیت‌های موجود، با توجه به اینها مصوبه تولید کنید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۰۴/۲۲). بنابراین، همه تلاش قانونگذاران باید تدوین و تصویب قوانینی در راستای افق برنامه توسعه کشور باشد و در این برهه، بهره بردن از تمام ظرفیت مراکز علمی و پژوهشی در جهت قانونگذاری دقیق و متناسب با امکانات و ظرفیت‌های کشور، ضروری است.

۴-۳. تدوین قوانین بر پایه عدالت اقتصادی در جامعه

در نظام حقوقی اسلام، رعایت عدل و عدالت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در قرآن کریم از عدل الهی و رعایت عدالت به طور صریح سخن گفته شده و با تأکید فراوان، به این موضوع و ضرورت اجرای آن فرمان داده شده است.

دستور صریح خداوند متعال به رعایت عدل: «إِنَّ اللَّهَ يُأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل: ۹۰) و نیز بیان آن به‌عنوان هدف رسالت و حکومت اسلامی: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (یونس: ۴۷)، نشان از اهمیت و وجود این مسأله دارد. بر این اساس است که رهبر معظم انقلاب دستور به تصویب قوانین و لوایح بر مبنای عدالت می‌دهند و تأکید دارند که هر مصوبه یا لایحه‌ای که دولت تنظیم می‌کند، یک پیوست عدالت به همراه داشته باشد (خامنه‌ای، ۱۴۰۰/۰۶/۰۶).

در این میان، عدالت اقتصادی به سبب برقراری تعادل و موازنه میان گروه‌های اجتماعی جامعه، دارای اهمیت فراوانی است. خداوند متعال در آیه ۷ سوره حشر با هشدار به اغنیاء و مقابله با انباشت ثروت از جانب آن‌ها، با بیان راهکار در این زمینه جهت رسیدن به عدالت اقتصادی می‌فرماید: «مَا آفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا...؛ آنچه را خداوند از اهل آبادی‌ها به رسولش بازگرداند، پس برای خدا و برای رسول و برای خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و در راه‌ماندگان است تا (این اموال) تنها میان ثروتمندان شما در گردش نباشد و آنچه پیامبر برای شما آورده، بگیرید و آنچه شما را از آن بازداشته، ترک کنید...». لذا قانونگذاران و برنامه‌ریزان در جامعه اسلامی باید برای ایجاد عدالت اقتصادی به تعدیل ثروت و عدم تمرکز آن در دست یک گروه خاص توجه داشته باشند.

در منطق جمهوری اسلامی، توسعه و عدالت اقتصادی در یک رابطه دوسویه و متقابل با هم قرار می‌گیرند که در کنار هم، تولید و ثروت را به دنبال دارند. مقام معظم رهبری با اشاره به این نکته مهم، خواهان در کنار هم

قرارگرفتن عدالت، توسعه و رشد اقتصادی می‌باشند (خامنه‌ای، ۱۳۸۳/۶/۴). ایشان با بیان دیدگاه پیشرفت همراه با عدالت، این دو شاخص مهم را موجب رسیدن به جامعه مطلوب می‌دانند (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۱/۱). از مهم‌ترین حوزه‌هایی که باید این نظر و عقیده سازنده را عملی نمود، حوزه قانونگذاری و تصویب قوانین براساس عدالت اقتصادی است که در تفکر اسلامی، عدالت اقتصادی قائم به دو عنصر رفاه عمومی و تعدیل ثروت است (صدر، ۱۳۸۲: ص ۳۰۳) و می‌بایست در وضع قوانین اقتصادی به این دو عنصر توجه خاصی نمود. در صورت رعایت عدالت اقتصادی در جامعه، عامل تعیین‌کننده درآمد افراد، میزان تلاش پیگیرانه و صادقانه آنان است؛ یعنی با فراهم نمودن موقعیت و شرایط یکسان برای آنان و نیز ایجاد فرصتی برابر و متناسب با استعداد و نیاز افراد، میزان بهره‌مندی و درآمدشان برحسب میزان کوشش و تلاش‌شان خواهد بود. از سوی دیگر، مراعات عدالت و حقوق ضعفا و محرومان، باعث از بین رفتن فقر مطلق در جامعه خواهد شد، به طوری که کسی به خاطر عدم رفع نیازهای اساسی اقتصادی، آسیب نبیند (دیریاز، ۱۳۸۰: ص ۱۵۲).

اگر عدالت اقتصادی هدف حکومت و قانونگذاران قرار گیرد و لوازم تحقق آن فراهم آید، با توجه به ثمره عافیت و امنیتی که در جامعه ایجاد می‌نماید، با بالا رفتن ضریب اعتمادپذیری و اطمینان خاطر افراد در جامعه، مشارکت اقتصادی آنان نیز افزایش خواهد یافت و در این حالت است که توانمندی‌های داخلی شکوفا و تولید ملی به مرز حداکثری می‌رسد.

۵. راهکارها در حوزه قضا

قوه قضائیه به‌عنوان یکی از ارکان نظام، نقش بنیادینی در تحقق اهداف والای نظام جمهوری اسلامی در عرصه‌های مختلف دارد. در اصل ۱۵۶ قانون اساسی، این قوه به‌عنوان نگهبان حقوق فردی و اجتماعی و متصدی اجرای عدالت معرفی شده است؛ لذا، این قوه موظف است که با توجه به ظرفیت‌های مردمی و نظام، اقدامات تحولی و راهکارهایی برای ایجاد عدالت و به‌دنبال آن تقویت توانمندی‌های داخلی اتخاذ نماید تا علاوه بر تحقق مأموریت‌ها، پشتیبانی‌کننده حقوق فردی و اجتماعی و مقوم و مؤثر بر گسترش حداکثری عدالت در جامعه باشد (سند تحول قضایی، ۱۳۹۹/۹/۳۰). مهم‌ترین این راهکارها عبارتند از:

۱-۵. تلاش برای اجرای عدالت قضایی در جامعه

عدالت قضایی از مهم‌ترین شاخص‌های عدالت اجتماعی در هر حکومت و از محوری‌ترین پایه‌های عدالت اجتماعی در اسلام به‌شمار می‌رود (یزدی، ۱۳۸۴: ص ۳۱). مراد از این نوع عدالت، رعایت قانون و احقاق حق در مقام قضاوت و داوری است؛ به این معنی که هر ذی‌حقی بدون هیچ نگرانی از لحاظ مالی و

دیگر موارد، بتواند به دادگستری مراجعه نماید و در آنجا هم تشکیلات و قضات این امکان را فراهم نمایند تا آن فرد بتواند به حق خود برسد. در اهمیت اجرای عدالت همین بس که قرآن هشدار می‌دهد که همان‌گونه که دوستی‌ها نباید مانع اجرای عدالت گردند، دشمنی‌ها و خصومت‌ها نیز نباید موجب انحراف از حق شوند. در آیه ۸ سوره مانده آمده است: «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَيٰنَ لَا تَعْدِلُوا اَعْدِلُوا هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ؛ دشمنی با جمعیتی، شما را به گناه و ترك عدالت نکشاند. عدالت کنید که به پرهیزکاری نزدیک‌تر است» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ج ۱۰، ص ۱۵۸).

تأکید قرآن و تعالیم اهل بیت (ع) بر مسأله عدالت به‌خصوص عدالت قضایی از آن جهت است که حفظ وحدت اجتماع انسانی، کارآمدی نظام و با نگاه وسیع‌تر دوام و زوال حکومت‌ها، در گرو اجرای آن است. حضرت علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ عَمِلَ بِالْعَدْلِ حَصَّنَ اللّٰهُ مَلِكَهُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ص ۶۳۳)؛ «کسی که به عدالت عمل کند، خداوند قلمرو حکومتش را حفظ خواهد نمود». همچنین ایشان فرموده‌اند: «ثبات الدول بالعدل» (همان، ص ۳۳۵)؛ «ثبات و پایداری دولت‌ها، به برپایی قسط و عدل است». مقام معظم رهبری با اشاره به آیه ۵۸ سوره نساء و اهمیت دستگاه قضا در اجرای عدالت قضایی فرمودند: «درباره اهمیت قوه قضائیه خیلی حرف زده شده، محور این اهمیت هم عدل است که در قرآن کریم [آمده]: «وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ». عدالت، اساس کار حیات طیبه انسانی است. عدل، نیاز اصلی حیات طیبه انسانی است. شما هم دادگستری هستید، عدلیه هستید، مأموریت اصلی شما اقامه عدل است. اهمیت قوه قضائیه از اینجا است» (۱۳۹۸/۰۴/۰۵).

بر این اساس، قوه قضائیه به‌عنوان بازوی توانمند نظام اسلامی موظف است عدل و انصاف را گسترش دهد، از حقوق آحاد ملت بدون هیچ تمایزی دفاع کند، متجاوزان به حقوق مردم را بی‌هیچ تفاوت و بدون اغماض و مسامحه به مجازات برساند و دعاوی و اختلافات را حل و فصل نماید. تحقق این مأموریت بزرگ، مایه استقرار امنیت و طمأنینه و آرامش پایدار برای مردم است که در سایه آن، جامعه از ذخیره‌سازی منابع، احتکار و گرایش به خروج سرمایه پرهیز می‌نماید و با اعتماد و اطمینان اقدام به وارد نمودن سرمایه‌های خود در عرصه تولید می‌کند و بستر مناسبی برای شکوفایی اقتصادی فراهم می‌نماید. لذا از مهم‌ترین راهکارهای تقویت توانمندسازی داخلی، ایجاد اطمینان و اعتماد در آحاد جامعه در مسیر اجرای عدالت قضایی است.

۵-۲. مبارزه با مفاسد اقتصادی

از راهکارهای تقویت توانمندی‌های داخلی که در حوزه قضا قابل تعریف است، مبارزه با مفاسد اقتصادی

است. این مبارزه در هر عصر با توجه به احوال و وضع حاکم بر جوامع و با توجه به دلایل و زمینه‌های بروز انواع فساد، در اشکال مختلف نمایان شده است و راهکارهای متفاوتی برای آن ارائه گردیده است. قرآن کریم یکی از انحرافات مهم بشر را پس از انحراف عقیدتی، انواع فساد می‌داند. از این رو، بر عدالت‌خواهی و مبارزه با فساد تأکید دارد و آن را نه تنها به عنوان رسالت الهی پیامبران، بلکه یک وظیفه انسانی می‌داند که همه باید در راستای رسیدن به آن تلاش کنند. آیه ۸۵ سوره اعراف با نام بردن از کم‌فروشی، خیانت و تقلب، ایجاد خلل در اقتصاد و دیگر مصادیق فساد، آن‌ها را موجب تزلزل در اعتماد و اطمینان عمومی می‌داند که ضایعات غیرقابل جبرانی برای جامعه به بار می‌آورد: «فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلا تُنْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا؛ پس پیمانانه و ترازو را تمام نهدید و اموال مردم را کم ندهید و در زمین، پس از اصلاح آن فساد نکنید» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ج ۶، ص ۲۵۰).

در جوامع اسلامی یکی از حوزه‌های مبارزه با فساد، حوزه قضا است که این سهم در مقابله با فساد، سهم بسیار سنگین و مهمی است (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۰۴/۰۵). به همین دلیل در تنظیم سند تحول قوه قضائیه مربوط به سال ۱۳۹۹، تأکید شده است که قوه قضائیه با بهره‌گیری از همه ظرفیت‌های قانونی این قوه، تمام تلاش خود را در مقابله با فساد به کار گیرد.

آیت‌الله خامنه‌ای نیز در تبیین مفسد اقتصادی به عنوان یکی از بزرگ‌ترین خطرات و تبعات فرهنگی آن می‌فرماید: «مفسد اقتصادی، مفسد فرهنگی را هم با خود می‌آورد، مفسد اخلاقی را هم می‌آورد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۰۴/۰۵).

بر این اساس، فساد اقتصادی بزرگ‌ترین چالش در برابر تحقق ثبات و رشد اقتصادی است که به دنبال خود نابسامانی و انحطاط جوامع را به همراه دارد. لذا، از اهداف و راهبردهای قوه قضائیه در کنار مبارزه با قانون‌گریزان و افرادی که مرتکب فساد می‌شوند، شناسایی و مقابله با ریشه‌ها و بسترهای فسادزا و ارائه راهکار در این خصوص است. در بُعد اقتصادی، حمایت از بخش تولید، داشتن برنامه مدون و جامع برای حمایت از نظام تولید و اصناف مختلف و نیز کنترل بازار و مقابله با گران‌فروشی و افراد سودجو، از جمله راهکارهای قوه قضائیه برای مبارزه با فساد است که موجب تقویت توانمندی‌های داخلی می‌شود. رهبر معظم انقلاب اقدامات شایسته قوه قضائیه در مبارزه با فساد را حمایت از تولید و جلوگیری از تعطیلی واحدهای تولیدی می‌داند و می‌فرماید: «در شرایط کنونی که مردم از لحاظ معیشت دچار سختی هستند، هر دستگاهی که بتواند به اقتصاد کشور کمک کند، باید این کار را انجام دهد و یکی از کمک‌های قوه قضائیه هم همین است که از تعطیلی واحدهای تولیدی جلوگیری کند» (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۰۴/۰۵). از این رو، انتظار می‌رود که این

قوه تمرکز خود را بر مواردی از قبیل اصلاح قوانین و مقررات برای بستن زمینه‌های فساد و نیز اصلاح قانون «مجازات اخلاک‌گران در نظام اقتصادی» قرار دهد تا جریان مبارزه با فساد علاوه بر نظام‌مند شدن، سرعت بیشتری هم پیدا کند.

۶. راهکارها در حوزه اجرایی

در سال‌های اخیر، توجه بسیاری به ضرورت افزایش بهره‌وری و ثمربخشی سازمان‌ها در بخش‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی شده است که ضروری‌ترین نیاز در نیل به این هدف، وجود مدیران شایسته و متعهدی است که مسئولیت اداره کشور و بخش‌های مختلف را برعهده دارند. این مدیران با تدابیر و راهکارهای ذیل می‌توانند نقش مهمی در تقویت توانمندی داخلی و افزایش بهره‌وری از امکانات داخلی داشته باشند.

۶-۱. تکیه بر توان مردمی در مدیریت کشور

از مهم‌ترین ابزارهای تحقق توسعه و راهکارهای تقویت نظام اسلامی، اهمیت دادن به مردم و استفاده از فکر، توانایی و تخصص آن‌ها در مدیریت و اداره امور کشور است. خداوند در آیه ۱۱ سوره رعد می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...؛ خداوند سرنوشت هیچ قوم (و ملتی) را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آن‌ها خود را تغییر دهند». از این آیه چنین استنباط می‌شود که سرنوشت و مقدرات هر ملتی قبل از هر چیز و هرکس، به دست خود آن‌هاست و هرگونه تغییر و دگرگونی در خوشبختی و بدبختی اقوام، در درجه اول به خود آن‌ها بازگشت می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ج ۱۰، ص ۱۴۵).

مقام معظم رهبری نقش اراده انسان و رابطه آن با تغییرات اجتماعی مثبت و پیشرفت اجتماع را از معجزات اجتماعی برمی‌شمرد و می‌فرماید: «هرگاه ملتی اراده کند و اقدام متناسب با هدفش را انجام دهد، آن وقت معجزه اجتماعی اتفاق می‌افتد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۳/۴/۱۶).

بر این اساس، رهبران و مدیران جامعه باید بسترهای لازم برای مشارکت مردم در امور جامعه را فراهم کنند و از آنان در امور سرنوشت‌ساز کمک و مشارکت بخواهند. این حضور و مشارکت آن‌ها نشان‌دهنده حس مسئولیت‌پذیری‌شان در مقابل جامعه و تعیین سرنوشت‌شان است که موجب تقویت نظام و کارآمدی بیشتر آن می‌شود. علاوه بر این، نقش‌آفرینی آن‌ها در صحنه‌های مختلف مشارکت که به نوعی نشان‌دهنده پیوند میان مردم و نظام و همچنین حمایت و پشتیبانی آن‌ها از کشور است، زمینه نفوذ و مداخله بیگانگان را از بین خواهد برد. بنابراین، به هر میزان که نظام مورد حمایت بالای مردمی واقع شود، امنیت ملی کشور نیز بیشتر تأمین می‌گردد. همچنین گسترش توانایی افراد، تقویت هویت جمعی، رشد و تعالی فردی و اجتماعی، بالا

رفتن حس اعتماد به نفس، ایجاد روحیه همکاری و تعاون و قانونمندی را به دنبال خواهد داشت. بنابراین، بسط فرهنگ مشارکت عمومی و حداکثری مردم در نظام اسلامی، از الزامات است که ارتقاء آن نیازمند فرهنگ‌سازی به وسیله روش و ابزارهای مختلف از جمله رسانه‌های جمعی، فضای مجازی، مساجد، دانشگاه‌ها، مدارس و نهادهای مختلف می‌باشد.

۶-۲. ایجاد وحدت و همبستگی ملی

اتحاد ملی و ایجاد همبستگی و همدلی میان مسلمانان به‌عنوان ضرورتی انکارناپذیر برای بقا و تداوم حیات اجتماعی، ریشه در تعالیم دینی و دستورات قرآن کریم دارد. خداوند تعالی در آیه ۱۰۵ سوره آل‌عمران، با هشدار به مسلمانان، آن‌ها را از قرار گرفتن در مسیر تفرقه و اختلاف برحذر می‌دارد و با بیان سرنوشت دردناک یهود و نصاری، دعوت به اتحاد می‌نماید: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ؛ و مانند کسانی نباشید که بعد از آنکه دلایل روشن برایشان آمد، باز هم اختلاف کرده و پراکنده شدند و آنان برایشان عذابی بزرگ است». بدون شک پیامد اختلاف و نفاق، ذلت و خواری است. جامعه‌ای که اساس قدرت و ارکان همبستگی‌های آن با تیشه‌های تفرقه درهم کوبیده شود، آن جامعه برای همیشه جولانگاه بیگانگان و قلمرو حکومت استعمارگران خواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ج ۳، ص ۴۴-۴۳).

مقام معظم رهبری در ضرورت حفظ وحدت فرمودند: «من بر روی وحدت ملی تأکید بیشتری دارم، به‌خاطر اینکه امنیت هم ناشی از وحدت است. اگر وحدت نباشد، امنیت ملی هم به خطر می‌افتد و ایجاد ناامنی می‌شود» (خامنه‌ای، ۱۳۷۹/۱/۲۶). اعلام «همبستگی ملی» توسط مقام معظم رهبری به‌عنوان شعار سال ۱۳۸۴، بیانگر اهمیت فراوان مسأله وحدت ملی و نقش بنیادین آن در سرنوشت جامعه اسلامی و پیشبرد اهداف راهبردی جمهوری اسلامی ایران است.

تحقق وحدت ملی در حوزه‌های گوناگون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیازمند راهکارهای مربوط به خود است. جهت ایجاد همدلی و وحدت در حوزه اقتصادی، توزیع متوازن و عادلانه ثروت‌ها و برابری امکانات ملی و مبارزه با فقر و فساد به‌عنوان راهکار مورد توجه است. در نظام اقتصادی اسلام، حکومت با برعهده گرفتن نقش مدیریتی جامعه، به‌عنوان توزیع‌کننده ثروت در سطح جامعه تلقی می‌گردد که با انجام صحیح و درست آن می‌تواند جامعه را به سوی امنیت و پیشرفت سوق دهد و همبستگی اجتماعی را به ارمغان آورد. به همین دلیل، یکی از نشانه‌های پیشرفت در زمان ظهور، توزیع متوازن دارایی‌ها است: «فَإِنَّهُ يَقْسِمُ بِالسَّوِيَّةِ وَ يَعْدِلُ فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ الْبَرِّ مِنْهُمْ وَالْفَاجِرِ» (صدوق، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۶۱).

دولت و سایر نهادها و مسئولان اجرایی باید با توزیع متوازن ثروت‌ها، به مبارزه با فساد و ریشه‌کن نمودن فقر بپردازند و سعی نمایند تا درآمدهای حاصله و منابع به صورت برابر در اختیار همه طبقات جامعه قرار بگیرد، به طوری که این توزیع، عادلانه و به دور از هرگونه تبعیض طبقاتی باشد. در چنین فضایی، همه مردم مقتدرانه در مقابل هر نوع تهدید داخلی و خارجی خواهند ایستاد و جامعه به علت برخورداری از حمایت و پشتوانه مردمی عظیم، با آسیب کمتری در حوزه‌های مختلف روبه‌رو خواهد شد. مهم‌تر از این، روحیه کار و نشاط نیز در بین مردم پرورش خواهد یافت و همگان با تکیه بر توانمندی‌ها و سرمایه داخلی، در راه پیشرفت و توسعه نظام تلاش خواهند کرد.

۶-۳. حمایت از تولید داخلی

حمایت از تولید داخلی از مهم‌ترین راهکارهای تقویت توانمندی داخلی در بُعد اجرایی است که باید تمام تلاش‌ها به این امر معطوف گردد، چرا که این مسأله یکی از اساسی‌ترین روش‌های مقابله با نفوذ و استعمار دشمنان و تحریم‌های اقتصادی است. حمایت از تولید ملی، شعار منتخب سال ۱۳۹۱ توسط رهبر انقلاب است که تأکید ایشان بر تداوم «تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی» است. رونق تولید داخلی و به تبع آن کم کردن حجم واردات، علاوه بر نتایجی چون جلوگیری از افول رونق کسب‌وکار و توقف برخی از واحدهای تولیدی، موجب قطع وابستگی به غیر، ارتقاء تکنولوژی و استقلال اقتصادی می‌گردد. خداوند متعال خطاب به رسول مکرّم اسلام (ص) سفارش می‌کند که به امکانات دیگران چشم نداشته باشد: «وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفِثَنَّهُمْ فِيهِ وَ رِزْقٌ رَّبِّكَ خَيْرٌ وَ أَبْقَىٰ؛ و زنده‌ای که سوی آنچه اصنافی از ایشان را از آن برخوردار کردیم [و فقط] زیور زندگی دنیا است تا ایشان را در آن بیازماییم، دیدگان خود مدوز و [بدان که] روزی پروردگار تو بهتر و پایدارتر است» (طه: ۱۳۱).

بر این اساس، هرگاه ملتی بخواهد در مقابل استعمارگران و نفوذ بیگانگان با عزت، سربلندی، استقلال و خوداتکائی زندگی کند، باید همه نیروی جسمی و فکری خویش را در این راه به کار اندازد. در اینجا یکی از مهم‌ترین کارها برعهده بخش دولتی است که موظف است برای حمایت و رونق تولید داخلی، راهکارهایی ارائه و به آن عمل کند. برخی از این راهکارها با توجه به بیانات مقام معظم رهبری عبارتند از:

۶-۳-۱. ایجاد بازار برای محصولات داخلی و کنترل واردات

از جمله وظایف دولت، ایجاد بستری مناسب برای عرضه سریع و بهینه محصولات داخلی در قالب حمایت از تولید ملی می‌باشد که این کار به روش‌های مختلف امکان‌پذیر است. ایجاد بازار برای محصولات

داخلی و کنترل واردات، از جمله راهکارهایی است که در دستورکار دولت قرار گرفته است. رهبر عظیم‌الشان انقلاب ضمن تأکید بر حمایت و پشتیبانی از فعالیتهای واحدهای تولید داخلی توسط دستگاه‌های دولتی، راهکار سازنده برای اجرای دقیق این امر ارائه می‌دهند، از جمله اینکه تأکید دارند دستگاه‌های دولتی باید خودشان را موظف کنند که برای محصول این مجموعه‌ها رقیب خارجی نتراشند و از چیزهایی که مانع رشد تولید داخلی است، جلوگیری کنند (خامنه‌ای، ۱۳۹۳/۲/۱۰).

اگر دولت و مجموعه مدیریتی تمرکز خود را بر حمایت از کالاهای باکیفیت ایرانی و با قیمت مناسب معطوف بدارند، علاوه بر رونق چرخه صنعت فعال و بازار داخلی، فضای رقابتی ایجادشده میان تولیدکنندگان نیز موجب افزایش انگیزه در آنان و ارائه بهتر کالا و خدمات می‌شود. در این صورت، مردم به خرید محصولات داخلی روی خواهند آورد و واردات کالاهای مشابه خارجی کنترل خواهد شد. همچنین بازار فروش خارجی برای محصولات صادر شده، پررونق می‌گردد.

۶-۳-۲. حمایت قانونی، قضایی و اجرایی از تولید ملی

تولید ملی نیازمند حمایت سطوح مختلف در راستای رونق تولید و برداشتن موانع ازسوی مراجع مختلف دولتی می‌باشد. به‌عنوان مثال، قوه قضائیه مطابق اصل ۱۵۶، وظیفه احیاء حقوق عامه را برعهده دارد که یکی از مظاهر این حقوق، حمایت از تولید داخلی است. احیاء واحدهای تولیدی و مقابله با موانع و مفسد اقتصادی که قصد تعطیل نمودن کارخانجات، واحدها و بنگاه‌های تولیدی را دارند و نیز بازدیدهای مستمر از واحدهای تولیدی و رفع مشکلات حقوقی این واحدها، از اقدامات ارزنده قوه قضائیه در این زمینه می‌باشد. رهبر انقلاب حمایت‌های اجرایی، قانونی و قضایی مسئولین از تولید داخلی در جهت تحقق اقتصاد مقاومتی را ضروری و لازم‌الاجرا دانسته و رونق تولید ملی را منوط به این حمایت‌ها می‌داند (خامنه‌ای، ۱۳۹۳/۱/۱).

۶-۳-۳. مبارزه با قاچاق

قاچاق کالا و ارز به‌عنوان تهدیدی جدی برای اقتصاد کشور، می‌تواند وضعیت تولید داخلی و اشتغال‌زایی را تحت تأثیر عوارض مخرب خود قرار دهد؛ لذا، مبارزه قاطعانه با این پدیده ویرانگر، از بهترین راهکارها برای حمایت از تولید داخلی است که همت و تدبیر مردم و نهاد‌های مختلف به‌ویژه بخش دولتی را می‌طلبد. مقام معظم رهبری مبارزه با قاچاق را از ارکان توسعه تولید داخلی دانسته و تحقق آن را خواستار هستند. اهمیت این امر در دیدگاه ایشان به حدی است که آن را یک کار بسیار مهم و مجاهدت می‌دانند (خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۲/۹). هرگونه تعلل در مبارزه با قاچاق کالا موجب تعطیلی واحدهای صنفی و از دست رفتن مشاغل و

بیکاری در جامعه می‌شود؛ لذا، در این راستا ضروری است که همه دستگاه‌های مدیریتی با توجه فراوان به این امر مهم، عزمی راسخ و نقشی اساسی در جهت حمایت از تولید ملی و تحقق اقتصاد مقاومتی داشته باشند.

۷. نتیجه‌گیری

براساس آنچه بیان گردید تقویت توانمندی‌های داخلی در حکومت اسلامی، نیازمند تدابیر اندیشمندانه و راهکارهایی است. این راهکارها بر مبنای رهنمودها و بیانات مقام معظم رهبری در سه حوزه قانونگذاری، قضایی و اجرایی تبیین گردید. اجرای صحیح و دقیق این راهکارها در بخش مدیریتی موجب افزایش بهره‌وری در بخش‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی و نیز افزایش مسئولیت مردم در اعمال خود می‌گردد. بدین‌گونه این امور با زمینه‌سازی در جهت تقویت توانمندی‌های داخلی، توسعه، پیشرفت و نیز ممانعت از مداخله بیگانگان در کشور و تأمین امنیت ملی را در پی دارند. کشورهایی که به امر تقویت توانمندی‌های داخلی خویش اهتمام بورزند و در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و دیگر حوزه‌ها پیشرفت و توسعه‌یافتگی را سرلوحه کار خویش قرار دهند، در صحنه روابط بین‌الملل قدرتمند جلوه می‌نمایند و با کسب موفقیت‌های فراوان، نقش تأثیرگذارتری در سیاست خارجی، روابط منطقه‌ای و جهانی خود ایفا خواهند نمود، بنابراین امنیت‌شان تأمین و در برابر تهدیدها قدرتمندانه‌تر ظاهر خواهند شد. با این همه، در خصوص رعایت و اجرای این رهنمودها در حوزه‌های مختلف به‌ویژه تقویت توانمندی داخلی، نگرانی و دغدغه‌هایی در جامعه اسلامی وجود دارد. به نظر می‌رسد تعیین شعار سال توسط مقام معظم رهبری که اغلب ناظر به تقویت توانمندی داخلی است، تدبیری برای تبیین و تأکید بر اجرای این‌گونه رهنمودها است. علاوه بر این، تنظیم و ابلاغ سیاست‌های کلی راجع به امور مهمی چون قانونگذاری، اقتصاد مقاومتی، تولید ملی و موارد مشابه، سازوکار مهم و مؤثری برای تضمین اجرای رهنمودهای رهبری معظم می‌باشد. از سوی دیگر، وظیفه مسئولان و مقامات قانونگذاری، قضایی و اجرایی پرهیز از برخورد سطحی و شعاری با این مجموعه رهنمودها و سیاست‌های ابلاغی است. البته از نقش مهم فعالان اقتصادی، بخش خصوصی و آحاد مردم در تقویت توانمندی داخلی نیز نباید غافل ماند، امری که به‌طور مبسوط در منظومه فکری منعکس در بیانات و مکتوبات رهبری معظم تبیین شده است.

اهمیت تکیه بر ظرفیت‌ها و امکانات فکری و عملی جامعه اسلامی، در این نهفته است که موجب استقلال و عدم وابستگی کشور به منابع و امکانات قدرت‌های خارجی می‌گردد؛ چه اینکه به‌طور معمول دسترسی و برخورداری از منابع خارجی با انواع محدودیت‌ها و تبعات غیرقابل انتظار از قبیل سلطه قدرت‌های

خارجی و دخالت در مصالح و امور داخلی کشور اسلامی مواجه گردیده و در صورت مقاومت و استقلال‌خواهی، طیف متنوعی از فشارها و تحریم‌های اقتصادی را به دنبال خواهد داشت. از این‌رو، تکیه بر ظرفیت‌ها و توان داخلی، یک راهبرد هوشیارانه و مؤثر در تقویت بنیه اقتصادی هر کشور است. اجرایی شدن این راهبرد و حصول نتیجه در تقویت توانمندی داخلی در حوزه اقتصاد، نیاز به حرکت هماهنگ قوای سه‌گانه دارد، امری که مورد تأکید در این تحقیق است. از آنجا که بیشترین امکانات و ظرفیت‌های اجرایی در اختیار قوه مجریه است، مهم‌ترین مخاطب مطالبه مقام معظم رهبری در این خصوص، دستگاه اجرایی و دولت می‌باشد. اما چنانچه این حرکت توسط قوانین مناسب و یک دادگستری عادل حمایت نشود، ناکام می‌ماند. ضمن اینکه آحاد مردم هم مخاطب این امر یعنی تکیه بر توانمندی داخلی هستند؛ آن‌ها از طریق مشارکت در امور اقتصادی و اجتماعی و نیز از طریق استفاده از تولیدات داخلی در زندگی روزانه خود، می‌توانند به این جریان سازنده و هدف متعالی کمک نمایند.

منابع

قرآن کریم.

- ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۸۵)، *علل الشرائع*. قم: کتابفروشی داوری، ج ۱.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب*. محقق و مصحح محمدحسین آشتیانی و هاشم رسولی. قم: علامه، ج ۳.
- ابومسلم اصفهانی، محمد بن بحر (۲۰۰۹م). *موسوعة تفاسیر المعتزلة (تفسیر أبی بکر الأصبم، تفسیر أبی علی الجبائی، تفسیر أبی القاسم الکعبی البلیخی)*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۳.
- احمدی‌نی، رسول و همکاران (۱۴۰۱). جایگاه استقلال اقتصادی در اقتصاد مقاومتی در پرتو قوانین موضوعه. *دستاوردهای نوین در حقوق عمومی*، شمار ۳: ص ۳۶-۵۱.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دار کتاب الإسلامی، چاپ دوم.
- جزایری، ابوبکر جابر (۱۴۱۶ق). *ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر*. مدینه: مکتبه العلوم و الحکم، ج ۱.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۷/۰۴/۰۵). *بیانات در دیدار مسئولان قضائی کشور*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3487>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸/۰۴/۰۵). *بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=42925>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۰/۰۶/۰۶). *بیانات در نخستین دیدار رئیس جمهور و اعضای هیئت دولت سیزدهم*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=48588>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸/۰۷/۰۶). *ابلاغ سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=43578>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۷/۱۱/۱۱). *بیانات در اجتماع زنان و مجاوران حرم مطهر رضوی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3424>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳/۱۱/۱۱). *بیانات در حرم مطهر رضوی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=25993>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹/۰۹/۱۰). *بیانات در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=10664>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۰/۱۱/۱۰). *بیانات در دیدار تولیدکنندگان و فعالان اقتصادی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=49494>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳/۲/۱۰). *بیانات در دیدار کارگران در گروه صنعتی مینا*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=26284>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۵/۰۳/۱۴). *بیانات در مراسم هفدهمین سالگرد رحلت امام خمینی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3341>

- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۲/۰۲/۱۵). *بیانات در دیدار جمعی از کارگزاران و معلمان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2666>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲/۱۲/۱۵). *بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=25696>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۳/۴/۱۶). *بیانات در دیدار بسیجیان استان همدان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3241>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵/۱۱/۱۹). *بیانات در دیدار فرماندهان و کارکنان نیروی هوایی ارتش*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=35567>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۹/۰۴/۲۲). *بیانات در ارتباط تصویری با نمایندگان یازدهمین دوره مجلس شورای اسلامی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=46045>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۹/۱۲/۲۶). *بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3002>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۰/۱۱/۲۶). *بیانات در دیدار مردم آذربایجان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=19059>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۳/۶/۴). *بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3247>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸/۷/۴). *گزیده‌ای از بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=43591>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۴/۲/۹). *بیانات در دیدار جمعی از کارگزاران سراسر کشور*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=29566>
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۶۱). *صحیفه نور*. تهران: نشر فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۹.
- دیریاز، عسگر (۱۳۸۰). *عدالت اقتصادی در کلام و سیره علی (ع)*. حوزه و دانشگاه، شماره ۲۷.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۷). *تفسیر قرآن مهر*. قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ج ۴.
- زینوی‌وند، علی؛ محمدی، کیمیا (۱۳۹۳). *قاعده نفی سبیل در اندیشه اسلامی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*. *مطالعات انقلاب اسلامی*، شماره ۳۶.
- سبزواری، محمد (۱۴۱۹ق). *ارشاد الازهان الی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- سند تحول قضایی*، ۱۳۹۹/۹/۳۰.
- شحاته، عبدالله محمود (۱۴۲۱ق). *تفسیر القرآن الکریم*. قاهره: دار غریب، ج ۳.
- صدر، سید محمدباقر صدر (۱۳۸۲). *اقتصادنا*. قم: بوستان کتاب، چاپ دوم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۲). *المیزان فی تفسیر القرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ج ۱.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ج ۴-۵.

- فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ق). *تفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دارالطباعه والنشر، ج ۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *پیام قرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ نهم، ج ۱۰، ۳.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دهم، ج ۶.
- یزدی، محمد (۱۳۸۴). *عدالت قضایی در جمهوری اسلامی*. حکومت اسلامی، ۱۰ (۳۵): ص ۳۱.